

УДК 811.161.2'373:821.161.2'06.09 (092)
DOI 10.31654/2520-6966-2021-17f-102-116-130

Н. І. Бойко

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Специфіка лексико-семантичного поля концепту «війна» в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»

У статті з'ясовано особливості змісту, структури та засобів об'єктивації концепту «війна» в межах однойменного поля. Аналіз імені концепту «війна» виявив його складну художньо вмотивовану семантичну структуру. Сислове наповнення структури концепту «війна», ідентифіковане на основі статей лексикографічних праць, у статті визначено базовим. Ядро концепту становить семантична сфера його імені. У кіноповісті основним мовним об'єктиватором аналізованого концепту є негативно маркована лексична одиниця «війна». Її семантична структура змодельована на основі художньо вмотивованих індивідуально-авторських компонентів, які належать до безпосередніх об'єктиваторів ядерного концепту. Специфіку лексико-семантичного поля концепту «війна» вбачаємо в тому, що до нього може входити значна кількість контекстуально актуалізованих лексичних одиниць, які відображають найрізноманітніші негативні риси війни – «кривавої божевільної туманності» (О. Довженко). Ключові слова: війна, концепт, субконцепт, лексико-семантичне поле, об'єктивація, ядро, насколядерна зона, периферійна зона, О. Довженко.

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби вся земна куля влетіла в якусь криваву божевільну туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде основною темою мистецтва. (О. Довженко. «Щоденникові записи», 1942 р.)

Сучасні лінгвістичні дослідження зосереджені на вивченні семантичного поля окремого концепту, що передбачає виявлення та систематизацію різнорівневих мовних одиниць, які його вербалізують. Активізацію наукового інтересу до різних концептів, ментальних знань про фрагменти навколишнього світу та дослідження механізмів їхньої об'єктивації в художніх просторах мовознавці С. Єрмоленко, О. Тараненко, О. Селіванова, А. Мойсієнко та інші пояснюють пріори-

тетністю в сучасній лінгвістиці вивчення «особливостей мовної концептуалізації культурного простору через концепти» [3, с. 299].

Військова лексика і фразеологія становлять вагомий частину лексико-семантичного поля художнього тексту про війну, виявляють індивідуально-авторську систему концептів і субконцептів (концептосферу автора), специфічний спектр первинних та вторинних (метафоризованих та метонімізованих) номінацій концепту *війна*.

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності вивчення специфіки лексико-семантичного поля концепту *війна*, з'ясування смислового наповнення структур лексичних одиниць із семантичним компонентом *війна*, уживаних у кіноповісті О. Довженка «Україна в огні». Розвідка актуальна й у контексті російської агресії і військових дій в Україні 2014–2021 років.

Польовий підхід до вивчення лексики є одним із важливих принципів систематизації мовленнєвих явищ (О. Бондарко, А. Лучик, Ю. Караулов, Г. Щур та ін.), завдяки якому виявляється взаємозв'язок, взаємозалежність та структурна організація мовних одиниць. Такий аспект аналізу уможливорює виявлення значеннєвих планів не окремих лексем, а систем і підсистем словникових одиниць та простеження контекстної реалізації їхніх семантичних зв'язків і модифікацій.

Мета статті полягає у визначенні специфіки змісту, структури та засобів об'єктивації концепту *війна*, у з'ясуванні системної організації одиниць його лексико-семантичного поля (на матеріалі мови кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»).

Наукові праці вітчизняних та зарубіжних мовознавців (С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, А. Мойсієнко, Н. Арутюнова, Ю. Апресян, Л. Ставицька, О. Селіванова, М. Скаб, Ю. Караулов, Й. Стернін та ін.) стали вагомим теоретично-лінгвістичним підґрунтям для вивчення концептів як ментальних *феноменів*, особливостей мовомислення авторів художніх текстів, ідіолекту окремого митця, поведінкових стереотипів людини як представника певного етносу. Особливості номінації окремого концепту, його семантико-когнітивна природа, оцінні характеристики бінарних опозицій концепту належать до актуальних питань сучасних мовознавчих студій, про що свідчать праці Т. Вільчинської, Л. Венедиктової, У. Карпенко-Іванової, О. Колесника, О. Кузьменко, П. Нікітіної, Г. Яворської та інших учених.

М. Скаб визначає концепт як абстрактну одиницю ментального рівня, що акумулювала зміст результатів пізнання людиною фрагментів довкілля. У концепті зосереджена інформація про пізнаваний

об'єкт, його ознаки, риси, властивості, місце в культурі народу, а також результати емоційно-оцінного сприйняття цього фрагмента дійсності людиною. Концепти спроможні «розростатися і збагачуватися завдяки індивідуальному емоційному і культурному досвіду носіїв мови, що спричиняє їхню еластичність, нестійкість і рухомість» [13, с. 5–6].

В аспекті когнітивної лінгвістики пояснює цей термін М. Кочерган. Мовознавець стверджує, що концепти належать до «ментальних або психічних ресурсів свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини»; це «оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку..., усієї картини світу, відображеної в мозку людини». Концепти поєднують відомості про те, що «індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу» [9, с. 365].

Концепт *війна* був об'єктом лінгвістичних досліджень у різних аспектах: лінгвокультурологічному, етнолінгвістичному, лінгвоконцептологічному тощо. Його лінгвістичний аналіз передбачає виокремлення істотних ознак предмета, поняття, явища, «занурених» у культуру етносу та об'єктивованих у мовленні, для виявлення яких необхідне звернення до фактів історії, філософії, психології, соціології та інших суміжних наук [2; 5; 7; 8]. В українській мові концепт *війна* об'єктивується за допомогою низки лексичних засобів, утворюючи універсальні бінарні опозиції: ВІЙНА – МИР, СМЕРТЬ – ЖИТТЯ, ЗЛО – ДОБРО, СУМ – РАДІСТЬ та ін.

Структурування мовних одиниць у межах лексико-семантичного поля ґрунтується на основі трьох ключових принципів: 1) семантичного; 2) структурного; 3) системного [1; 7; 10].

Семантичний принцип передбачає опертя на основи компонентного аналізу лексичних значень слів, із яких складається лексико-семантичне поле. Лексичне значення – це «мовне відображення об'єкта, його коротка характеристика, мінімальний набір суттєвих ознак, узятих із числа ознак поняття, які дозволяють розпізнати цей об'єкт... Воно закріплене суспільно-мовною практикою і є основою семантичної структури слова» [11, с. 30]. До складу поля може входити слово із загальним (інваріантним) значенням усіх словоформ певної лексеми. Це відбувається за умови, якщо лексема однозначна. Якщо ж лексема багатозначна, то до складу поля може входити лише одне з інваріантних значень лексеми. Одна й та ж звукова форма (лексема) може мати кілька лексичних значень (явище полісемії), наприклад: *полонити* («1. Насильно захоплювати кого-не-

будь під час воєнних дій; 2. Силою війська підкоряти, загарбувати; завойовувати; 3. перен. Підкоряти своєму впливові. // Справляти надзвичайно приємне враження; зачаровувати. Фразеологізм *полонити серце чиєсь* – дуже сподобатися кому-небудь» [15, с. 94].

Статті «Словника української мови» свідчать, що лексема *полонити* може входити одночасно до двох лексико-семантичних полів: перші два значення дуже близькі, обидва містять сему «воєнні дії», вони пов'язують лексему з лексико-семантичним полем концепту *війна*, а третє (переносне) – із лексико-семантичним полем *емоції* (внутрішній стан людини). Отже, не завжди до складу поля може входити лише одне з інваріантних значень лексеми, якщо вона багатозначна, оскільки значення можуть бути дуже близькими, відрізнятися лише однією чи двома семами. У наведеному вище тлумаченні в першому значенні домінує сема «особа, людина», а в другому – «територія». Їх об'єднала сема «воєнні дії».

В іншому випадку – одне й те ж лексичне значення може виражатися кількома лексемами (звуковими формами): *загарбати*, *захопити*, *підкорити*, *покорити*, *скорити*, *зажертти* (підсилювальне, розмовне), *заграбастати* (підсилювальне, розмовне), *завоювати*, *полонити*, *поневоляти*, *звоювати* (розмовне, вводячи війська), *окупувати* (тимчасово); анексувати, *відторгнути* (книжне, (приєднавши до своєї території)» [14, т. 1, с. 518]. Згадувані лексичні одиниці, окрім предметного (поняттєвого) значення, у своїх семантичних структурах містять і так звані конотативні (додаткові до основного) значення, зокрема: стилістичні, оцінні, емоційні, експресивні. Додаткові значення вирізняють лексичну одиницю у складі лексико-семантичного поля, надають йому особливого забарвлення.

Структурний принцип побудови лексико-семантичного поля дослідники вважають однією з найважливіших його ознак [1; 5; 8; 10]. Це безпосередньо структурна організація лексико-семантичного поля, яка виявляється на основі розмежування ядерної і периферійної його зон. Наявність ядра і периферії забезпечує умови для надання лексико-семантичному полю особливого статусу, дозволяє відмежувати його від інших групових об'єднань мовних одиниць (наприклад, від лексико-семантичної групи, тематичної групи тощо).

Виділення у структурі лексико-семантичного поля ядра, навколо ядерної частини і периферії здійснюють на основі виявлення лексем, для яких характерна значна семантична близькість, вони називають найважливіші для свідомості осіб відповідного етносу

ознаки й риси позначуваного поняття й представляють ядро поля. Так, у кіноповісті О. Довженка ядро лексико-семантичного поля концепту *війна* представлено іменем концепту в різних граматичних формах (зафіксовано 35 уживань: *війна* – 9; *війною* – 2; *війні* – 9; *війну* – 7; *війни* – 8), а також у різних граматичних формах *бійці* – 36; *військо* – 8; *військовий* – 4; *воїн* – 6 уживань.

Навколоядерна зона містить лексеми, які розширюють і конкретизують ознаки й риси, актуальні для позначуваного поняття. У кіноповісті О. Довженка навколоядерна зона лексико-семантичного поля концепту *війна* представлена низкою споріднених концептів, які моделюють трагічне світосприйняття війни, актуалізують інші ключові субконцепти, як-от: *смерть* – 64; *ворог* – 35; *кров* – 30; *партизани* – 25; *горе* – 20; *ненависть* – 20; *страх* – 15; *зброя* – 16; *армія* – 13; *чорний* – 12; *плач* – 9; *поранені* – 9; *битва* – 6; *убивці* – 6; *тривога* – 5; *біль* – 4; *туга* – 3 та ін.

Периферія поля представлена низкою віддалених семантично, лише частково пов'язаних із ядерними та навколоядерними компонентами, із найвужчими значеннями лексем. Лексичні одиниці, належні до периферії поля, складають стилістично марковані та вторинні найменування, що становлять перехідну зону між лексико-семантичним полем та іншими елементами лексичної системи мови. Багатозначні лексеми, належні до периферії, зі своїми первинними значеннями входять до складу суміжних лексико-семантичних полів і реалізують концептуальну семантику цього поля лише у спеціально організованих контекстних умовах, наприклад: *Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався* [4, с. 105]. Три значення (словникові визначення) загальноживаної багатозначної лексеми *подія* (мн.) безпосередньо не пов'язані з жахіттями війни, проте вже ці визначення мотивують розвиток контекстуального значення в ланцюгу: *події* – *воєнні дії* – *війна*. Інший приклад: *Заплакав, затужив вагон* [4, с. 53]. *Вагон* – у значенні люди, які в ньому їхали на примусові роботи до Німеччини (явище метонімії).

Системний принцип організації лексико-семантичного поля ґрунтується на ознаках системності як у синхронному, так і діахронному планах. Системний принцип організації поля передбачає врахування родово-видових (гіперо-гіпонімічних) відношень його одиниць. Слово, що позначає ширше, загальніше поняття, називають

гіперонімом, а слово, що фіксує вужче значення, часткову рису, вид певного роду об'єктів або явищ довкілля, називають гіпонімом [10, с. 75], наприклад, *артилерія* – гіперонім, а *гармата*, *гаубиця*, *міномет* (види зброї) – гіпоніми.

Системність лексико-семантичного поля простежуємо також у тому, що його одиниці можуть бути пов'язані між собою відношеннями синонімії («*артилерист*, *гарматник*, *гармаш* (розмовне), *вогневик* (розмовне), *батареєць* (розмовне), *бомбардир* (застаріле), *пушкар* (застаріле), *канонір* (історичне), *комендор* (морський артилерист)» [14, т. 1, с. 9]; антонімії (*напад* – *оборона*, *війна* – *мир*, *наступ* – *відступ*) та полісемії.

Смислове навантаження концепту *війна*, сформоване на основі словникових статей, визначено ключовим, тому ядро концепту становить семантична сфера його імені. У кіноповісті О. Довженка основним мовним об'єктиватором досліджуваного концепту є негативно маркована лексема *війна*. У тексті кіноповісті її семантичну структуру складають художньо мотивовані індивідуально-авторські наповнення, які належать до безпосередніх об'єктиваторів ядерного (ключового) концепту: *Множество людей виходило з села на війну* [4, с. 7]; *Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю!..* [4, с. 19]; *... коли вже скінчиться ця жаклива війна* [4, с. 64]; *Скажу, що війна буде довга* [4, с. 33]; *Олесю, я ненавиджу їх за погану війну...* [4, с. 52]; *А коли вернуться наші з війни, передайте...* [4, с. 40].

До структури концепту *війна* входить певна кількість інших повноцінних концептів, для позначення яких мовознавці використовують термін «субконцепти». Вони формують навколоядерну зону.

ВІЙНА – ЗБРОЯ: *Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села...* [4, с. 37]; *... торохтіли автомати* [4, с. 67]; *Отруйні листівки... буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство* [4, с. 95]; *... ударили з кущів з десятка автоматів в саму гущавину людську* [4, с. 49]. Субконцепт зброя об'єктивує воєнні факти безпосередніми назвами озброєння військ, типового для Другої світової війни. Тут домінують прямі найменування видів зброї.

ВІЙНА – БИТВА: *Вони пробрили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю...* [4, с. 103]; *Десь далеко на сході розгортався великий бій* [4, с. 77]; *Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні* [4, с. 81]. Субконцепт *битва* актуалізує важ-

ліві для окреслення ядерного концепту такі семантичні компоненти: 1) інтенсивність перебігу бою, швидка реакція на дії ворога (з *небаченою в битвах швидкістю, появилися раптом перед самим штабом*); 2) трагічні наслідки воєнних дій, масові вбивства, значні кількісні втрати (*множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні*).

ВІЙНА – СМЕРТЬ (кладовища): ... *не страшно мені смерті* [4, с. 47]; *Багато ворожих кладовищ* лишали вони за собою і самі *полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть* [4, с. 29]; *Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху* [4, с. 18]; *Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні* [4, с. 81]; *Важка доля народна... чую смерть* [4, с. 25]. Субконцепт *смерть* об'єктивує ключовий концепт на основі низки семантичних складників: 1) відсутність чи наявність страху смерті (*не страшно, тремчу од жаху*); 2) кількісні виміри (в *великому числі, множество*).

ВІЙНА – КРОВОПРОЛИТТЯ: *Скажу, що війна буде довга. І крові нашої проллється багато, більш ніж би могло пролитись* [4, с. 33]; ... *не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкраїй своїй землі і які холодні калькулятори дозுவатимуть їхню кров у заморських кабінетах* [4, с. 33]. Субконцепт *кровопролиття* семантично близький до попереднього, він об'єктивує ключовий концепт на ґрунті таких семантичних складників: 1) кількісні виміри (*багато, більш ніж би могло пролитись*); 2) протиставлення понять *свій (рідний) – чужий (на безкраїй своїй землі – у заморських кабінетах)*.

ВІЙНА – ВТРАТА: *Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита* [4, с. 41]; *Виснажені атаками і великими втратами...* [4, с. 102]; *Спалили хатину* Запорожця, за нею *синову хату, братову* [4, с. 53]; *Клали цілі родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали, регочучи од клінічної пристрасті, ганялись за жінками, однімали дітей у них і кидали в огонь* [4, с. 53]; ... *розбиті вокзали, зруйновані міста і чорні вікна спалених домів* [4, с. 77]; *Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих лагідних людей* [4, с. 54]. Субконцепт *втрата* (матеріально не представлений у багатьох контекстах) об'єктивує аналізований ключовий концепт за допомогою таких семантичних складників: 1) втрати людські, моральні та матеріальні (*хата твоя спалена, розбиті вокзали, зруйновані міста, не*

стало села, ні хат, ні садків, ні людей; жінка вбита); 2) фізичне виснаження, кількісні виміри втрат (*виснажені атаками і великими втратами*); 3) звірячі вчинки ворогів, люте, жорстоке, нелюдське поведіння окупантів із населенням, що призвело до непоправних утрат (*клали цілі родини додола, стріляли, вішали, однімали дітей і кидали в огонь*).

ВІЙНА – СЛЬОЗИ: *Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот...; ... стогнала в журбі земля, вили пси свою собачу тугу і плакали вдови* [4, с. 29]; *Плакали обідрані, покинуті діти...* [4, с. 40]. Субконцепт *сльози* об'єктивує ключовий концепт на основі таких семантичних складників: 1) кількісні виміри (*в морі людського плачу*); 2) всеохопність суму, журби, туги (*стогнала в журбі земля, вили пси свою собачу тугу і плакали вдови, покинуті діти*).

ВІЙНА – СТРАЖДАННЯ: *Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні, у множині страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків* [4, с. 60]; *У застінку били й катували людей. Чути було крики і стогін* [4, с. 35]; *Множество людей покотилося додола, застогло* [4, с. 49]; *Ніби це не він [Ернст фон Крауз] катував людей, а його самого пекли огнем, і розтинали до нестями* [4, с. 35]. Субконцепт *страждання* виконує функцію об'єктиватора ключового концепту шляхом актуалізації таких семантичних складників: 1) кількісні виміри страждань (*у множині страждань, трагедійних стиків, множество людей покотилося*); 2) фонаційні вияви страждань (*чути було крики і стогін*); 3) емоційні реакції катів (*самого пекли огнем, розтинали*).

ВІЙНА – ВОРОГ (противник): *Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походжали...* [4, с. 41]; *... кожен солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню* [4, с. 20]; *Отруйні листівки з сильнодіючим гидким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство* [4, с. 96]. Субконцепт *ворог* об'єктивує ключовий концепт крізь призму таких семантичних складників: 1) негативна оцінка розумових і моральних якостей ворога (*тупоголові німецькі вбивці*); 2) кількісні виміри листівок ворога (*буквально вкрили всю землю*); 3) «отруйний» зміст листівок (*з сильнодіючим гидким змістом*).

ВІЙНА – СТРАХ: *Та страшно мені [Запорожцю], коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селяків наших* [4, с. 47]; *Вздвож города провулком біг переляканий в смерть його товариш...* [4, с. 16]; *Під страхом смерті свою зброю кине* [4,

с. 22]. Субконцепт *страх* слугує об'єктиватором ключового концепту крізь призму таких семантичних складників: 1) інтенсивність вияву емоційного стану *страх (переляканий в смерть)*; 2) страх як вияв негативного вчинку персонажа (*під страхом смерті*).

ВІЙНА – ЖАЛЬ: *Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем... На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі* [4, с. 9]. Субконцепт *жаль* як засіб об'єктивації ключового концепту в наведених прикладах вступає у взаємодію з іншими субконцептами: *кров, сльози, щем*, які комплексно увиразнюють трагізм війни крізь призму внутрішніх почуттєвих станів персонажів.

ВІЙНА – РОЗЛУКА: *Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну* [4, с. 7]; *Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони* [4, с. 40]; ... *кинув батька, матір і сестру* [4, с. 30]; *Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей* [4, с. 40]; *Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми* [4, с. 40]; *Прощайте, матінко моя рідна...* [4, с. 40]. Субконцепт *розлука* об'єктивує базовий концепт на основі семантики різних лексико-граматичних форм з акцентом на віковому статусі, родинних зв'язках, кількості осіб, що розлучаються (*повіз старий Запорожець п'ять синів на війну, покинуті діти, розлучалися з матерями; кинув батька, матір і сестру*). Не менш гіркою була розлука з тими рідними та близькими людьми, яких *незліченними ешелонами вивозили в Німеччину (прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми)*. Функцію об'єктиватора ключового концепту забезпечують і субконцепти побажальної семантики, які разом із демінутивними формами (*силоньки, голубонько*) увиразнюють глибоку тугу матері: *Щоб вистачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... – тужила мати...* [4, с. 40].

ВІЙНА – ВІРА – ПЕРЕМОГА: *Очі її [Олесі] світилися глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги* [4, с. 53]. Субконцепти *віра і перемога* об'єктивують ключовий концепт через емоційні стани персонажів, увиразнюючи їхню віру в обов'язкову перемогу над ворогом (*вірою в життя, в торжество добра і перемоги*).

Отже, навколоядерну частину лексико-семантичного поля концепту *війна* складають субконцепти *зброя, битва (бій), смерть, кровопролиття, втрата, сльози, страждання, ворог, страх, жаль, розлука, віра, перемога* та ін. Із-поміж них у тексті кіноповісті домінують лексеми, належні до емоційної сфери людини.

Периферійна частина лексико-семантичного поля концепту *війна* представлена мовними одиницями, які функціонують дещо віддалено від ядерних, вони позначені виразнішими індивідуальними рисами. Деякі з них мають нечітко виражені ознаки поля, їм властива менша частотність уживання в межах досліджуваного тексту кіноповісті. До периферійної зони часто належать вторинні найменування субконцептів. Їхню належність до поля виявляють специфічно організовані контексти, у яких реалізовано загальну семантику поля.

Межі навколоядерної і периферійної частин поля, як зауважують дослідники, відносні, а тому часто «визначаються тим чи іншим дослідницьким завданням чи спрямуванням» [10, с. 75]. Визначення периферійної зони здійснено на основі виявлення та характеристики контекстів, які містять три і більше субконцепти із семантичним компонентом *війна*. Такі субконцепти утворюють ланцюжки, поєднуючи семантичні компоненти двох типів: 1) предметно (поняттєво) вмотивовані; 2) конотативно (емоційно-оцінно) вмотивовані. Перші виявляють низку істотних ознак ядерного концепту, об'єктивованих трьома і більше субконцептами, представленими поняттєво вмотивованими чинниками (явищами, процесами, діями) чи метафоризованими (метонімізованими) найменуваннями. Другі спроможні виявляти широкий діапазон експресії, об'єктивуючи ядерний концепт опосередковано, через інтенсифіковані семантично, метафоризовані (метонімізовані) емоції і почуття.

ВІЙНА – ВІРА – НАДІЯ: **Вір**, *донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя* [4, с. 40]. Субконцепти *віра і надія*, виконуючи функцію об'єктиваторів ключового концепту, послідовно розвивають поняттєво вмотивовані життєствердні семантичні плани, віру в невмирущість сили духу й оптимізму українців (*вір, надійся, віруй*). Увиразненню ключового концепту сприяють однорідні члени речення, зокрема присудки, уживані у формі наказового способу, а також демінутивні форми (*донечко, дитинонько*).

ВІЙНА – АРМІЯ – БІЙ – РАНА – КОНТУЗІЯ – ЩАСТЯ: *Ах, якби я був в армії. Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий* [4, с. 33]. Ключовий концепт об'єктивують чотири поняттєво вмотивовані субконцепти (*армія, бій, рана, контузія*), утворюючи ланцюжок логічно поєднаних сутностей. Додавання до ланцюжка п'ятого (із протилежним чи просто взаємовиключним значенням) субконцепту (*щастя*) зумовлює виникнення нового

уявлення про ядерний концепт. Контексти (ланцюжки) такого зразка можна характеризувати як стилістичні фігури (оксиморони), що забезпечують експресивність контексту своєю суперечливою основою, поєднуючи семантичні компоненти логічно несумісних понять.

ВІЙНА – БІЛЬ – ПРОТЕСТ – НЕДОЛЯ – ГНІВ: *Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної недолі, в яку ввергнули її [Христю] оці «пленні», лайдаки-безбатченки, сліпоголови, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на вагон невольників* [4, с. 51]. Контекст виявляє домінування конотативних (емоційно-оцінно) орієнтованих семантичних компонентів із широким діапазоном експресії, об'єктивуючи ядерний концепт опосередковано. Про домінування конотативних семантичних компонентів засвідчують лексеми, що номінують емоції (*біль, гнів, кричущий, пристрасна натура*) та стилістично марковані лексичні одиниці із виразними негативними оцінками (*ввергнули, «пленні», лайдаки-безбатченки, сліпоголови*).

ВІЙНА – ЗБРОЯ – КРОВ – ВІРА – ПЕРЕМОГА – ПАМ'ЯТЬ: *По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многи тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв* [4, с. 29]. Контекст виявляє індивідуально-авторський, художньо осмислений погляд на фрагмент воєнних подій. Ядерний концепт об'єктивує низка різнопланових субконцептів (*зброя, кров, віра, перемога, пам'ять*), два перші з них належать до поняттєвих, три інші – це різні вияви інтелектуального рівня людини. Чотири останні субконцепти стали центром побудови розгорнутої метафори. До фактів метафоричної об'єктивації ядерного концепту належать семантичні зміни у структурі лексем *віра, перемога, пам'ять*, розвиток у них контекстуально зумовлених «температурних» ознак (*вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв*).

ВІЙНА – ДОКІР – СМУТОК – СТРАХ: *В їх очах він [Василь Краєчина] читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх* [4, с. 30]. Ядерний концепт опосередковано об'єктивують три однопланові субконцепти (*докір, смуток, страх*). Вони постали у складі метафоричної моделі, що передає емоційні стани «людей, що дивилися

з вікон і тротуарів» на бійців, які відступали, залишаючи «небезпечне місто», рухалися на схід.

ВІЙНА – МУКА – ГОРЕ – ЗЛО – НЕДОЛЯ: *Розтерзану її [Христі] душу мучили горе і зло на недолю, на весь проклятуший світ* [4, с. 42]. Ядерний концепт об'єктивують чотири конотативно вмотивовані субконцепти (*мука, горе, зло, недоля*). Вони формують ланцюжок логічно поєднаних негативних почуттєвих станів, увиразнених лексемою із сакральною семантикою *душа* та щемливим художнім означенням *розтерзана*.

ВІЙНА – СМЕРТЬ – ГРА: *Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють* [4, с. 35]; *Деякі [воїни] тут же падали і вмить засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись* [4, с. 105]. У наведених контекстах іменник *гра* номінує субконцепт, що у своєму прямому значенні не пов'язаний із воєнними подіями. Його поєднання з опосередковано вживаним субконцептом *смерть* тяжіє до вже згадуваної стилістичної фігури, до оксиморону, що експресивізує висловлення, у якому наявне протиріччя. Спостережено поєднання семантичних компонентів, що стосуються логічно несумісних понять. У першому контексті йдеться про негідні вчинки зрадника (у тексті – *старости-собаки, старости-ката*), а другий контекст розкриває високий ступінь виснаження воїнів після бою, їхній надзвичайно збуджений емоційний стан, бо *гра* (бій із ворогом) була *страшною*.

Специфіку семантичної структури ключової одиниці лексико-семантичного поля концепту *війна* вбачаємо в тому, що до неї може входити значна кількість контекстуально актуалізованих компонентів, які відображають найрізноманітніші негативні риси війни, виявляють широкий діапазон експресії, об'єктивуючи ядерний концепт опосередковано, через інтенсифіковані семантично, метафоровані (метонімізовані) емоційну й почуттєву сфери людини.

Аналіз виявив, що ядро поля складають лексичні одиниці, що позначають найважливіші для українського етносу ознаки і риси досліджуваного поняття. У кіноповісті до ядра лексико-семантичного поля концепту *війна* належить ім'я концепту, уживане в різних граматичних формах. Навколоядерну зону лексико-семантичного поля концепту *війна* в кіноповісті об'єктивують споріднені семантично й емотивно-оцінно концепти. Вони відтворюють трагічне світосприйняття війни крізь призму низки актуалізованих контекстно субконцеп-

тів. Периферія поля в кіноповісті представлена низкою субконцептів, які утворюють ланцюжки – поєднання семантичних компонентів двох типів. Перші за семантикою належать до предметно (поняттєво) вмотивованих, другі – до конотативно (емоційно-оцінно) вмотивованих. Предметно (поняттєво) вмотивовані виявляють істотні ознаки ядерного концепту. Вони об'єктивовані трьома і більше субконцептами. До конотативно (емоційно-оцінно) вмотивованих належать субконцепти, що виявляють широкий діапазон експресії, об'єктивують ядерний концепт опосередковано, крізь призму художніх образів, метафоризованих (метонімізованих) контекстуально найменувань емоцій і почуттів.

Аналіз мови кіноповісті «Україна в огні» на основі лексико-семантичного поля концепту *війна* засвідчує, що автор був типовим представником української ментальності. Митець сформував об'єктивний погляд на події Другої світової війни, яка в народній пам'яті постала як свідчення найбільшої трагедії в українській історії.

Перспективним вважаємо дослідження концепту *війна* в українському етнокультурному просторі (на матеріалі інших художніх творів, а також сучасних публіцистичних текстів).

Література

1. Бацевич Ф. С. Концепт. *Українська мова: енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2007. 853 с.
2. Бойко Н. І. Експресивна енантіосемія – ознака ідіолекту О. П. Довженка. *Мова як світ світів. Поетика текстових структур*: зб. наукових доповідей на пошану професора С. Я. Єрмоленко. Київ, 2012. С. 28–40.
3. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.: монографія. Тернопіль: Джура, 2008. 424 с.
4. Довженко О. П. Твори: у 5 т. / упоряд. Ю. Солнцева, прим. К. Волинського. Київ: Дніпро, 1984. Т. 2. С. 6–108.
5. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: монографія. Київ: НДІУ, 2007. 444 с.
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 304 с.
7. Жайворонок В. Війна. *Антологія знаків української етнокультури*: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 96.
8. Колесник О. С. Концепт *війна* в аспекті лінгвосоціології та лінгвокультурології. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. Вип. 48. С. 216–230.
9. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. 424 с.
10. Кучер І. А. Принципи організації лексичних одиниць у польові моделі. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. Т. 16, № 1. 2013. С. 71–78.

11. Мойсієнко А. К., Бас-Кононенко О. В., Бондаренко В. В. та ін. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник. Київ: Знання, 2010. 210 с.
12. Плачинда С. П. Довженко і світ: творчість О. П. Довженка в контексті світової культури. Київ: Рад. письм., 1984. 279 с.
13. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 36 с.
14. Словник синонімів української мови: у 2 т. / уклад. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2001.
15. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

References

1. Bacevich F. S. (2007). Kontsept [The concept]. «Ukrainian language». Encyclopedia. 853. [in Ukrainian].
2. Boiko N. I. (2012). Ekspresyivna enantiosemiia – oznaka idiolektu O. P. Dovzhenka [Expressive enantiosemia is a sign of Dovzhenko's idiolect]. Language as the world of worlds. Poetics of text structures: Collection of scientific reports in honor of Professor S. Ya. Ermolenko. 28-40. [in Ukrainian].
3. Vil'chins'ka T.P. (2008). Kontseptualizatsiia sakralnoho v ukrainskii poetychnii movi KhVII-KhVIII st. [Conceptualization of the sacred in the Ukrainian poetic language of the XVII-XVIII centuries]: monograph. 424. [in Ukrainian].
4. Dovzhenko O. P. (1984). Tvory: u 5-ty tomakh. [Works: in 5 volumes]. V. 2. 6-108. [in Ukrainian].
5. Yermolenko S. Ya. (2007). Mova i ukraїnoznavchyi svitohliad [The language and Ukrainian studies worldview]: monograph. 444. [in Ukrainian].
6. Yermolenko S. Ya. (1999). Narysy z ukrainskoi slovesnosti (stylistyka ta kultura movy) [Essays on Ukrainian literature (stylistics and culture of language)]. 304. [in Ukrainian].
7. Zhaivoronok V. (2018) Antolohiia znakiv ukrainskoi etnokultury [An anthology of signs of Ukrainian ethnoculture]: a dictionary-reference book. 96. [in Ukrainian].
8. Kolesnik O. S. (2014). Kontsept viina v aspekti linhvosemiotyky ta linhvokulturolohii [The concept of war in the aspect of linguosemantics and linguocultural studies]. Linguistic and conceptual pictures of the world. 48, 216-230. [in Ukrainian].
9. Kocherhan M. P. (2006). Osnovy zistavnoho movoznavstva [Fundamentals of comparative linguistics]: Textbook. 424.
10. Kucher I. A. (2013). Pryntsypy orhanizatsii leksychnykh odynyts u polovi modeli [Principles of organization of lexical units in the field models]. 16(1), 71–78. [in Ukrainian].
11. Moisiyenko I. O. (2010). Suchana ukrainska literaturna mova: Leksykologhiia. Fonetyka [Modern Ukrainian literary language: Lexicology. Phonetics]: textbook. 210. [in Ukrainian].

12. Plachinda S. P. (1984). Dovzhenko i svit [Dovzhenko and the world]: the artistic works of A. P. Dovzhenko in the context of world culture. 279. [in Ukrainian].
13. Skab M. P. (2009). Kontseptualizatsiia sakralnoi sfery v ukrainskii movi [Conceptualization of the sacred sphere in the Ukrainian language]: author's ref. dis. for science. degree of Dr. philologist. Science: special. 10.02.01 «Ukrainian language». 36. [in Ukrainian].
14. Slovyk synonimiv ukrainskoi movy [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language]: in 2 vols (2001) / Buryachok A. A., Gnatyuk G. M. [in Ukrainian].
15. Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]: in 11 vols (1970–1980) / Bilodid I. A. [in Ukrainian].

N. I. Boiko

Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language and Teaching Methodology
Department of Nizhyn Mykola Gogol State University

The specifics of the lexical and semantic field of the concept «war» in Alexander Dovzhenko's film story «Ukraine on fire»

The article is devoted to the study of peculiarities of the content, structure and means of objectification of the concept «war» within Alexander Dovzhenko's film story. The research of the concept «war» revealed its complex artistically motivated semantic structure. The semantic content of the structure of the concept «war», identified on the basis of articles of lexicographical works, was defined as the baseline. The core of the concept is the semantic sphere of its name.

The main linguistic objectifier of the analyzed concept in the Dovzhenko's film story is the negatively marked lexical unit «war». Its semantic structure, which based on the artistically motivated individual-author components, belongs to the direct objectifiers of the nuclear concept.

The specificity of the lexical-semantic field of the concept «war» was found in the fact of a large number of contextually actualized lexical units that reflect various negative features of war – «bloody crazy haziness» (A. Dovzhenko).

Key words: *the war, the concept, the subconcept, the lexical-semantic field, objectification, a nucleus, the perinuclear zone, a peripheral zone, A. Dovzhenko.*